

गोमंतकीय लेखिकांचे मराठी कथालेखन

● डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर

पुरुषांच्या बरोबरीने अनेक गोमंतकीय स्त्रियांनी कथालेखन केलेले आहे. मुक्तिपूर्व गोमंतकात संख्यात्मकदृष्ट्या हे कथालेखन खूपच अल्प असले तरी मुक्ती नंतरच्या कालखंडात त्यात संख्यात्मक तसेच गुणात्मक दृष्ट्या लक्षणीय भर पडलेली पहावयास मिळते. स्त्रियांनी केलेले हे लेखन गोमंतकात राहून तसेच गोमंतकाबाहेर पुण्या-मुंबईत राहून केलेले आहे. गोमंतकीय लेखकां प्रमाणेच या क्षेत्रातही काही नवगोमंतकीय लेखिकांचा समावेश असलेला दिसून येतो.

हिराबाई पेडणेकर या आद्य मराठी नाट्यकर्तीस प्रथम स्त्री कथाकर्तीचा मान जातो. कथेच्या प्रारंभीच्या काळातील ती बहुप्रसवा कथाकर्ती होय. तिने एकूण चार कथा लिहिल्याची नोंद सापडते. परंतु तिची कथा संग्रह रूपाने प्रसिद्ध झाली नाही. १९१० ते १९१३ च्या कालावधीत तिच्या या कथा प्रसिद्ध झाल्या. 'माझे आत्मचरित्र' ही तिची प्रथम कथा. ती 'उद्यान' मासिकातून प्रसिद्ध झाली. (वर्ष १ले, अंक २रा, फेब्रुवारी, १९१०) विनादाची डूब असलेली ही आत्मकथनात्मक कथा आहे. कथेच्या नायकाला नाटकात काम करायचे असते. ते शक्य न झाल्याने तो नाटके लिहू लागतो, पण अश्लील व निंदाप्रचूर नाटके लिहिल्याबद्दल पोलीस त्याला बेड्या ठोकतात, असा कथा भाग तित रंगविलेला आहे. कथेला विनादाची झालर लावण्याचा लेखिकेचा प्रयत्न जाणवतो. परंतु त्यात तिला फारसे यश आलेले नाही. तसेच समकालीन मराठी कथेचा विचार करता कथा म्हणूनही उल्लेखनीय असे तित काही आढळत नाही. मात्र नाटकातून कामे करण्याबाबतचे तत्कालीन समाजात प्रचलित असलेल्या विधिनिषेधांचे यथार्थ दर्शन घडविण्यात लेखिका यशस्वी ठरली आहे. या कथेची ही जमेची बाजू असेच म्हटले पाहिजे. त्यांची दुसरी कथा, 'शेवटी प्रयत्न निष्फळ झाले' ही देखील 'उद्यान' मधूनच प्रसिद्ध झाली. (वर्ष १ले, अंक ६वा, जून १९१०). 'जुने पत्र' व 'कमलकुमारी' या त्यांच्या कथा 'चित्तविनोदमाला' या नियतकालिकाच्या प्रत्येकी पुष्प २२

व ३२ मधून १९१३ साली प्रसिद्ध झाल्या. पैकी 'कमलकुमारी' अद्भुतरम्य स्वरूपाची रोमँटिक कथा आहे. त्यांचे कथालेखन पुढे थांबलेले दिसून येते. त्यामुळेच कदाचित ते संग्रहरूपाने प्रसिद्ध झाले नसावे.

त्यांच्या कथालेखनासंबंधाने डॉ. अंजली सोमण म्हणतात, 'मध्यमवर्गीय जीवनाच्या चौकटीत बंदिस्त झालेल्या या कालखंडातील लेखिकापेक्षा वेगळे जीवन गणिका म्हणू हिराबाई जगल्या होत्या. माणसांची, विशेषतः पुरुषांची वेगवेगळी रूपे आपल्या जीवनात हिराबाईंना जाणवली होती. यातून स्त्रीच्या दुःखाची एक वेगळीच बाजू त्यांनी अनुभवली होती. असे असताना त्यांच्या कथालेखनात अन्य स्त्रियांच्या कथालेखनापेक्षा वेगळे असे काही आढळत नाही. अनुभवलेले जग व कथेतून मांडण्याचे विषय या दोन गोष्टी हिराबाईंनी परस्परांपासून किती वेगवेगळ्या ठेवल्या होत्या व रूढ साच्यांप्रमाणेच कसे लिहिले होते याचाच इथे प्रत्यय येतो.

डॉ. सोमण यांचे उपरोक्त निरीक्षण वस्तुस्थितीला धरून असले तरी त्यासाठी हिराबाईंना दोष देता येणार नाही. कारण ज्या समाजात राहून त्यांनी ह्या कथा लिहिल्या त्या समाजात निर्माण झालेल्या कथालेखनाचा तो युगधर्मच होता. कारण या कालखंडातील इतर स्त्रीलेखिकांच्या बरोबरीनेच पुरुषकथाकारातही थोड्याफार फरकाने याच मर्यादा आढळून येतात.

१९१० ते १९१८ म्हणजे 'करमणूक' ते 'मनोरंजन' पर्यंत पुढे हिराबाईंच्या पावलावर पाऊल ठेवून मराठी कथालेखन करणाऱ्या गोमंतकीय स्त्रियात मनुबाई बोरकर, भद्राबाई माडगावकर, शांताबाई कामत, लक्ष्मीबाई कामत आणि 'विनयवती' या टोपण नावाने लिहिणारी कथालेखिका, अशा एकूण पाच जणींचा समावेश होतो. 'विनयवती' हीची कथा 'प्राचीप्रभा' या दादा वेद्यांच्या नियतकालिकातून १९१२ साली प्रसिद्ध झालेली आहे. या वरून ही लेखिका गोमंतकीय असावी असा अंदाज आहे.

उपनिरिक्त कथालेखिकापैकी लक्ष्मीबाई कामत यांच्या नावावर तीन कथा आहेत तर उरलेल्याच्या नावे फक्त एक-एक कथाच प्रसिद्ध झालेली पहावयास मिळते. शांताबाई कामत यांची 'ओठाबाहेर तेच कोटाबाहेर' व विनयवतीची 'सासूबाईच्या प्रवासातील गोष्ट' या उभय कथा 'प्राचीप्रभा' मधून १९१२ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. (वर्ष ४ थे, अंक १ ला.) या दोन्ही कथांचे वळण धर्मग्रंथातील बोधकथांसारखे आहे. यमुनाबाई बोरकर यांची 'भाऊबीजेची ओंवाळणी' ही कथा 'भगिनी समाचार' मधून १९१२ सालीच प्रसिद्ध झालेली आहे. (वर्ष १ले, अंक १ला) श्रीमंत स्त्रियांनी आळसात वेळ न घालविता बारिकसारिक कामे करावीत, ज्ञानप्राप्तीत वेळ घालवावा, असा बोध या कथेतून केलेला पहावयास मिळतो. भद्राबाई माडगावकर यांची 'अभागी यमू' ही कथा 'प्रभात' मधून १९१४ साली प्रसिद्ध झाली. (वर्ष १ले, अंक ५वा.) या उभयकथा सामाजिक वळणाच्या आहेत. पैकी 'अभागी यमू' व 'पण लक्षात कोण घेता?' या हरिभाऊ आपटेच्या कादंबरीतील यमूचा प्रभाव असलेला जाणवतो. 'मोहिनी दर्श' (वर्ष ८ वे, अंक ४ था, एप्रिल, १९१७) व 'अप्सरा की असिधारा?' (वर्ष ९ वे, अंक ४ था, एप्रिल, १९१८) या लक्ष्मीबाई कामत यांच्या कथा 'उद्यान' मधून प्रसिद्ध झाल्या असून त्या पुराणकथांवर आधारित आहेत. त्यांचीच 'नवयुग' मध्ये प्रसिद्ध झालेली (वर्ष ४ थे, अंक ९ वा, जुलै, १९१७) 'मायाभास' ही कथा देखील त्यांच्या पहिल्या दोन कथांच्या वळणावरच गेलेली आहे.

या कालखंडातील कथांची रचना एका विशिष्ट पद्धतीने केलेली आढळून येते. तिच्यावर आपटे-गुर्जर प्रभृतींच्या रचनापद्धतीचा ठसा उमटलेला दिसून येतो. निसर्गवर्णनाने प्रायः कथेचा प्रारंभ केलेला असतो. तसेच कथेमध्ये निसर्गवर्णने समाविष्ट करण्याची प्रवृत्ती सर्रास आढळते. परंतु या बाबतीत तारतम्य वा औचित्य बाळगलेले दिसत नाही. बहुतेक कथांतून गोष्ट सांगणे व तिच्याद्वारे वाचकांना चार समजुतीच्या गोष्टी सांगणे असेच उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवून कथा लिहिल्या असल्याचे जाणवते. तसेच समाजव्यवस्थेतील दोषनिदर्शनाची कोणतीही संधी सोडलेली नसल्याचे दिसून येते. या कथा योगायोगाने ठासून भरलेल्या आहेत. कथेची भाषाही प्रायः कृत्रिमच आहे. 'वाचक हो' या संबोधनाने वाचकांशी संवाद साधून त्यांना कथानकातील बऱ्याचशा गोष्टी समजावून सांगण्याची तत्कालीन प्रचलित पद्धतच कथानिवेदनातून

अवलंबिलेली पहावयास मिळते. साहित्य हे 'सांगण्या-शिकविण्या'साठी आहे ही साहित्यनिर्मिती मागील तत्कालीन बोधवादी प्रेरणाच या प्रवृत्तीच्या मुळाशी असावी, असे वाटते. दोन पात्रांमधील संवाद नाटकाच्या पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्नही काही कथांमधू दृष्टीस पडतो. पात्रांचे सुष्ट व दुष्ट असे गटवार वर्गीकरण करून मगच त्यांचे स्वभावचित्रण करण्याची पद्धती या कथांमधून अंगिकारलेली पहावयास मिळते. मनाच्या संमिश्रतेच्या जाणिवेचा पत्ता या लेखिकांना लागलेला नाही, त्या करिता माणसाचा 'माणूस' म्हणून शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आढळत नाही. सर्वसाधारणपणे पात्रे सुखवस्तू मध्यमवर्गीय कुटुंबातीलच असलेली आढळतात. मात्र, स्त्रियांच्या या कथालेखनातून स्त्रीजगताचे काहिशा विस्ताराने दर्शन घडते हेही नसे थोडके असेच म्हणावे लागेल. परंतु त्यांत सूक्ष्मता व सखोलतेचा अभाव स्पष्टपणे जाणवल्याशिवाय राहात नाही.

लघुकथा-तंत्राची कसोटी या कथांना लावू गेल्यास पदरी निराशाच यावी. आटोपशीरपणाच्या संस्कारापासून ही कथा दूर आहे. दीर्घलेखनाची प्रवृत्ती तिच्यातून दिसून येते. ही कथा कथा नसून 'गोष्ट'च आहे. ती वाचनीय असण्यापेक्षा श्रवणीयच अधिक आहे, याची प्रचीती येते. कदाचित, तत्कालीन लेखनप्रवृत्तीचा तो प्रभाव असावा. निवडीतला भोंगळपणा, मांडणीतला अघळपघळपणा व कथनातला पाल्हाळ सर्वच कथांमधून जाणवतोच. घटनांची बेसुमार गर्दी, प्रसंगी औचित्यभंग करणारी निसर्गवर्णने, अनावश्यक व रसभंग करणारा तपशील, पावलोपावली केलेला उपदेश इत्यादी दोषामुळे कथेची लांबी मात्र भलतीच वाढलेली अनुभवास येते. यातूनच 'बहुविभागीय' कथेचा जन्म झालेला पहावयास मिळतो. कदाचित, आकाराने छोटी कादंबरी म्हणजे 'गोष्ट' या कथेविषयीच्या तत्कालीन अपसमजामध्ये या तिच्या दीर्घत्वाचे मूळ असावे.

मुक्तिपूर्व कालखंडामधील यानंतरच्या महत्त्वाच्या लेखिका म्हणून स्नेहलता वैद्य यांची नोंद घ्यावी लागते. मुक्तिपूर्व कालखंडातील उत्तरार्धातील त्या एकमेव कथासंग्रह १९३८ मध्य नवे गोवे म्हणजे पणजी येथून प्रसिद्ध झाला. त्यातून आलेल्या कथा या रंजनवादी प्रवृत्तीच्याच कथा असल्याने एका स्त्रीने लिहिलेल्या कथा या पलीकडे त्यांना कोणतेही महत्त्व नाही. त्यातून स्त्रियांचे प्रश्न तर सोडाच परंतु साधे स्त्रीमनाचे दर्शनही

प्रभावीपणे घडत नाही. पुरुषलेखकाच्या कथांच्या प्रतिकृती या पलीकडे त्यांचे मूल्य नाही.

गोवा मुक्तीच्या उंबरठ्यावर आपली कथा घेऊन उभ्या असलेल्या कमल वाघ आपल्याला भेटतात. त्यांचा पहिला आणि अखेरचाही कथासंग्रह १९६३ साली मुंबई येथून प्रसिद्ध झाला. रंजनवाद प्रवृत्तीतून त्याही सुटल्या नाहीत. मध्यंतरीच्या काळात मराठीत घोषावणाऱ्या नवकथेची दखल घ्याविशी त्यांना वाटली नाही. मुंबईत राहून पुणेरी कथेचे वळण गिरविण्यातच त्यांनी धन्यता मानली असेच त्यांच्या एकूण कथालेखनावरून दिसून येते.

गोवा मुक्तीनंतर ज्या गोमंतकीय स्त्री लेखिकानी मराठी कथाविश्वात मुलुखगिरी केली त्यात ज्यांची दखल घेतल्याविना पुढे जाताच येणार नाही अशा ज्या दोन-चार लेखिका आपणास भेटतात त्यात पहिला मान सौ. वासंती नाडकर्णी यांनाच द्यावा लागतो. 'कौमुदी' (१९७६), 'प्यादी' (१९८२), 'असंही अपत्य' (१९८७) व 'आकाशफूल' हा एकवीसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावरील कथासंग्रह असे एकूण चार कथासंग्रह त्यांच्या नावावर असून त्यांनी गेल्या पाव शतकातून सातत्याने कथालेखन केलेले आहे. आपल्या कथामधून त्यांनी विविध आशय व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. रंजनवादाचेकडे तोडण्याचे त्यांनी चालविले प्रयत्न त्यातून जाणवतात. परंतु सकस कथा निर्मिती म्हणावी अशी होताना आढळून येत नाही. त्यांच्या पहिल्या कथासंग्रहातून आलेल्या 'मृतात्मा', 'रचलेली', 'पापी' या सारख्या कथांतून त्यांनी आपल्या कथालेखनाविषयी समीक्षकांच्या मनात अपार उत्सुकता निर्माण केलेली होती जरूर परंतु नंतरच्या कालखंडात त्यांना ती सार्थ ठरविता आलेली नाही. त्यांच्या पुढील संग्रहातून आलेल्या कथामधून रचनेतील सफाई न नेटकेपणा याची ग्वाही मिळते परंतु तंत्राच्या मनधरणेपायी मात्र त्या कथेचा मंत्र हरवत गेल्याचे दृश्य दिसून येते. त्यांच्या एकूणच कथासंभारात 'मृतात्मा' ही अजोड कथा आहे असे म्हणता येईल. एकूणच गोमंतकीय मराठी कथाविश्वात या कथेला पर्याय नाही.

कौटुंबिक प्रश्न, स्त्रीचे नातेसंबंध, त्यातील ताणतणाव या सारखे विषय त्यांच्या कथेतून येतात परंतु एक स्त्री लेखिका म्हणून त्यांना या प्रश्नांना भिडण्यात पुरेशे यश मिळालेले पहावयास मिळत नाही. परिणामतः त्यांच्या कथातील वास्तव रोमांटिकच राहते. नियोगपद्धतीतून अपत्य प्राप्ती, लेदर करंसी

वगैरे सारखे नवे विषय व कथाबीजे त्यांच्या कथातून सापडतात परंतु त्यातील दाहक वास्तव वा विज्ञाननिष्ठता आकाराला येत नाही. विषयातील नाविन्यतेवरच समाधान मानावे लागते. यासारख्या कथांतून 'स्त्री'ला केंद्रस्थानी ठेवून प्रगल्भ कथारचना करता आली असती परंतु कलात्मकतेत त्या उण्या पडतात. स्त्रीमनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येत असला तरी या कथांना स्त्रीवादी म्हणतात येणार नाही. डॉ. वासुदेव सावंताचे त्यांच्या कथाविषयीचे निरीक्षण अगदी या मर्मावरच बोट ठेवणारे आहे. ते म्हणतात, 'वासंती नाडकर्णी यांची कथा प्रामुख्याने स्त्रीविषयक प्रश्नांचा, स्त्रियांच्या दुःखाचा आणि स्त्रीच्या भावबंधाचा शोध घेते. पण त्यांच्या कथेला केवळ स्त्रीवादी (फेमिनिस्ट) साहित्याचे लेबल लावून चालणार नाही.

विपुल कथालेखन करून त्यांनी आपला कस टिकवून ठेवण्याचा कसोशीने प्रयत्न केलेला जाणवतो. त्यात त्या काही एका मर्यादित यशस्वीही झालेल्या पहावयास मिळते परंतु हा कस उत्तरोत्तर वृद्धिंगत करण्यात मात्र त्या असमर्थ ठरत असल्याचे जाणवल्याविना राहत नाही. परिणामतः क्षमता असूनही एक आकाशफूल कोमेजत चालले आहे, असे दृश्य केवळ नाईलाजाने पहावे लागत आहे.

इंद्रायणी सावकार या कालखंडातल्या एक महत्त्वाच्या गोमंतकीय कथालेखिका. प्रामुख्याने त्या विनोदी लेखिका म्हणूनच सुप्रसिद्ध आहेत. मराठी विनोदी साहित्याच्या क्षेत्रात त्यांनी आपली पताका फडकावली आहे. त्याचे कथालेखनही याला अपवाद नाही. 'अमूरपिका' व 'अय्या होऽऽ', (१९६२) हे त्यांचे प्रारंभीचे कथासंग्रह. त्यानंतरचे अनेक संग्रह त्यांच्या खाती जमा आहेत. त्यात 'इष्क प्रेम रोमान्स', 'ओळख', 'एकेकाचे नशिब', 'चूकभूल', 'तथे पाहिजे जातीचे', 'लष्करच्या भाकऱ्या' इत्यादी कथासंग्रहाचा समावेश होतो. त्यांची कथा अगदी हलकीफुलकी असून क्षणभर हसवणुक करून मनोरंजन करणे हेच तिचे उद्दिष्ट आहे. मानवी वृत्ती-प्रवृत्तींना केंद्रवर्ती ठेवून नर्म विनोदी शैलीत निवेदन केलेली त्यांची कथा रसिकांच्या ओठी हासू आणल्याशिवाय राहात नाही. आपल्या या विनोदी कथालेखनात सातत्य, सरसता व सकसता टिकवणाऱ्या त्या आजच्या घडीच्या एकमेव मराठी कथाकर्त्या होत.

१९८५-८७च्या दरम्यान ज्या लेखिका कथा लिहू लागल्या त्यामध्ये सौ. अंजली आमोणकर, सुशांता नेसरीकर,

ज्योती कुंकळ्येकर, लीना पेडणेकर, रेखा मिरजकर, गिरिजा मुरगोडी, मीना समुद्र, मंगला साने, मीलन तळावलीकर, मेघना कुरुंदवाडकर, वर्षा वाडेकर, सुरेखा नाईक यांचा समावेश होतो. सौ. योषिता रिक्कणकर (पूर्वाश्रमीच्या कुमुद बांदोडकर) यांचाही समावेश याच्यात करावा लागेल. पैकी ज्योती कुंकळ्येकर (ओला पदर), अंजली आमोणकर ('प्राक्तन' व 'दुसरी बाजू') योषिता रिक्कणकर (तृषात मी) यांचे संग्रही निघाले. पुढे १९९०-९५च्या दरम्यान माधवी देसाई यांनी कथा लेखनाला प्रारंभ केला. त्यांचे 'सागर', 'धुमारे' वगैरे संग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. याशिवाय २०व्या सहस्रकाच्या अखेरच्या काही वर्षांत सुमेधा कामत देसाई (पूर्वाश्रमीच्या सुमेधा कामत), सौ. शांता लागू, लता काळे, हर्षदा शेट्टे, सुजाता शिंगबाळ, विद्या नाडकर्णी, मंगला हरमलकर इत्यादी लेखिका गोमंतकीय मराठी कथा क्षितिजावर उगवलेली पहावयास मिळतात. पैकी काही जणींचा प्रथम संग्रही निघालेला आहे. पैकी माधवी देसाई याच या कालखंडातील विशेष लक्षवेधी व लक्षणीय कथालेखिका होत.

रेखा मिरजकरांचे कथालेखनीही आश्वासक आहे. त्यांच्या 'पाऊलखुणा' या प्रथम संग्रहाने त्यांच्याविषयीच्या अपेक्षा उंचावल्या आहेत. सौ. वासंती नाडकर्णीच्या छायेखाली वा त्या प्रकृतीची कथा त्या लिहितात. स्त्री हा त्यांच्या कथेचा केंद्र आहे. परंतु तरीही त्यांची कथा स्त्रीवादापासून शत योजने दूरच आहे. 'खिडकीतील जग', 'वशाळी', 'रातराणी', 'ललाटेखा' इत्यादी कथा लक्षवेधक आहेत. त्यातून त्यांनी स्त्रियांच्या विविधांगी दुःखाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु या सर्वच स्त्रिया मध्यमवर्गीय जीवन जगत असताना वाट्याला आलेले जीवनभोग निमूटपणे भोगताना दिसतात. अपूर्वा (बाबुलमोरा), यमुना (प्रदक्षिणा) अशा मोजक्याच स्त्रिया प्राप्त परिस्थितीच्या विरोधात दोन हात करत खंबीरपणे उभ्या राहिलेल्या पहावयास मिळतात.

योषिता रिक्कणकरांनी आपल्या कथालेखनातून स्त्रीहृदयाची व्यथा व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जीवनाच्या रहाटगाड्याला बांधलेली स्त्री त्या चित्रित करतात. परंतु हे चित्रण वरवरचेच झालेले आहे. अपेक्षित खोली त्याला प्राप्त होत नाही. परिणामतः कथा वाचनीय असल्यातरी झपाटून टाकत नाहीत. त्यात सघनतेच्या अभावच दिसून येतो.

ज्योती कुंकळ्येकर यांच्या कथेमधूनही स्त्रीची कुचंबणा कथेचा विषय झालेली आहे. नेटके आणि सिद्धहस्त लेखन या

त्यांच्या जमेच्या बाजू असल्या तरी आशयघनतेचा अभाव त्यातून जाणवल्याविना राहात नाही. आशयसूत्रातील मौलिकतेचा अभाव हा त्यांच्या कथेचा मुख्य दोष म्हणून सांगता येईल.

सौ. अंजली आमोणकराची कथा रचनेतील सफाईदारपणामुळे लक्ष वेधून घेते. परंतु त्यांची कथादेखील मध्यमवर्गाच्या परिघाबाहेर सहसा संचार करताना आढळून येत नाही. मध्यमवर्गाचे तेच तेच प्रश्न, लुटपुटुचा संघर्ष, दैव, योगायोग यातच ती गुरफटलेली आहे. वास्तवापेक्षा कृतकवास्तवाचेच चित्रण करण्यात त्या धन्यता मानत असाव्यात.

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या तपातील लक्षणीय आणि प्रातिनिधिक कथालेखिका म्हणून माधवी देसाई यांचेच नाव घ्यावे लागते. त्यांच्या कथातून पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमध्ये भरडल्या जाणाऱ्या स्त्रीमनाचे हुंदके विशेष ताकदीने शब्दबद्ध होताना जाणवतात. त्यांनी विपुल प्रमाणात कथालेखन करूनही गुणवत्तेकडे काणा डोळा केलेला नाही हे विशेष. या छोट्याशा कालखंडात त्यांचे 'कठपुतळी', 'सागर', 'असं म्हणू नकोसत', 'कथा सावलीची', 'धुमारे' असे एकापेक्षा एक सरस असे कथासंग्रह निघाले. त्यांच्या लेखनाचा विलक्षण वेगही त्यातून जाणवतो. स्त्री आणि स्त्रीविषयक प्रश्नाविषयीची सहानुभूती आणि जिऱ्हाळा त्यांच्या कथातून प्रकट होतो. स्त्रीच्या अंतःमनात अलगद डोकावून तिच्या दुःखाचा तळठाव घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न जाणवत नाही, अशी कथा अपवादानेच त्यांच्या संग्रहातून आढळून येते. 'नाच ग घुमा' मधील स्त्रीच्या वाट्याला आलेले दुःख त्यांच्या या कथांमधूनही हुंकारताना वाचकाच्या कर्णपटलावर सादत राहाते. भारतीय स्त्रीचे दुःख हे प्रदेश, भाषा, प्रांत, धर्म, समाज निरपेक्ष आहे, याविषयीचे त्यांचे भान वाखावण्यासारखे आहे. हे भान त्यांनी कुठेही सुटू दिलेले नाही. त्यामुळेच स्त्री म्हणून स्त्रीच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाचे चित्रण करताना त्यांचा तोलही कुठे सुटत नाही की विषय आक्रस्ताळा होत नाही. त्यांची ही प्रगल्भता एकूणच गोमंतकीय स्त्री लेखिकांमध्ये अपूर्व अशीच आहे. स्त्रीच्या नातेसंबंधाची विविध रूपे आणि त्यांचे विविध पदर त्यांच्या कथांमधून गुंफलेले वा खरे म्हणजे गुंतलेले पहावयास मिळतात. या गुंत्याचा पीळ स्त्रीचाच गळफास बनून येतो. कितीही शिकली-सवरली तरी स्त्री ही पुरुषाच्या बोटावर नाचणारी 'कठपुतळी'च राहिलेली

आहे, स्वत्वाची जाणीव गमावलेली निर्जिव बाहुली बनलेली आहे, याविषयीची खोल खंत त्यांच्या अंतःकरणात सलत राहते. याचे प्रत्ययकारी दर्शन त्यांनी 'कठपुतळी' या कथेतून केलेले आहे.

स्त्रीमुलभ प्रेमभावनेपासून त्या अलिप्त राहिलेल्या नाहीत. अनेक कथांमधून त्यांनी याविषयी लिहिलेले आहे. परंतु परंपरागत दृष्टिकोनापेक्षा त्यांचा प्रेम या भावनेकडे पहाण्याचा दृष्टिकोण निश्चितच नवा आणि आश्वासक आहे, 'राधी' (सागर) ही कथा यादृष्टीने अभ्यसनीय आहे.

स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, स्त्रीचे केले जाणारे बॉनसाय, समाजात तिच्या वाट्याला येणारी अवहेलना याविषयी तिने पोटतिडकीने लिहिलेले आहे, परंतु कलात्मक मर्यादित झळ पोचू दिलेली नाही. त्यातून कथेच्या मंत्र आणि तंत्रावरील त्यांची पकड दिसून येते. गोमंतकीय कथेने माधवी देसाईकडून अपेक्षा बाळगायला मुळीच हरकत नाही. रचनेच्या अंगानेही तिने काही प्रयोग केलेले आहेत. 'धुमारे' या संग्रहातून एक एक आशय कथा आणि ललितलेख यांतून मांडण्याचा प्रयोग याचेच उदाहरण म्हणून सांगता येईल.

गोमंतकीय स्त्री कथा लेखिकांमध्ये स्त्रीवादी कथेची प्रसादचिन्हे माधवी देसाईच्याच कथेतून पाहायला मिळतात. इतर लेखिकांना हा विषय अजून आकळलेला दिसून येत नाही. त्यामुळे परस्पर विरोधी घटना-प्रसंगाची मांडणी त्यांच्याकडून होते आणि प्रसंगी रसहानीबरोबरीनेच आशयसूत्रालाही इजा पोहोचताना जाणवते. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून या काळातील बहुचर्चित व यशस्वी लेखिका सौ. वासंती नाडकर्णी यांच्या कथेकडे बोट दाखवता येईल. त्यांची 'निर्णय' (असंही अपत्य) ही कथा याचा प्रातिनिधिक नमुनाच म्हणावा लागेल.

सर्वसाधारणपणे गेल्या शतकातील गोमंतकीय लेखिकांनी मराठी कथाप्रांतात जी काही मुलुखगिरी केली त्याचा हा धावता आलेख आहे. तरीही आवश्यक तिथे समीक्षेच्या मूल्यकाट्यावर ही कथा तोलण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. एकंदरीने पाहू जाता गेल्या शतकाच्या अनुभावाच्या सज्जड शिदोरीवर येत्या शतकातील गोमंतकीय स्त्रियांचे मराठी कथालेखन अधिकाधिक प्रगल्भ होवो हीच सदिच्छा ह्या शोधनिबंध लेखनाच्या मुळाशी आहे.

★★★